

Boda Mihály:

A „HADSZÍNTÉRHÁBORÚTÓL” A HIBRID HÁBORÚIG

A nemzetközi rend és a háború karakterének együtt változása
a 18. századtól a 21. századig

DOI: 10.35926/HSZ.2025.6.8

ÖSSZEFOGLALÓ: A nemzetközi rend és a háború karaktere legalább a modern állam kialakulásától (a 17–18. századtól) összefügg egymással. Ez azt jelenti, hogy a háború természete – például, hogy összefügg a politikával – állandó marad, a háború karakterében bekövetkező változások lekövetik a nemzetközi rendben bekövetkező változásokat. Az államközi hatalomegyensúly jellemezte 18–19. századi nemzetközi rendben a felvilágosult abszolutista államok és a 19. századi nemzetállamok kisebb-nagyobb hadsereggel a hadszíntéren csaptak össze. A 20. század második felében, a két szuperhatalom uralta nemzetközi világban a nukleáris fegyverekre épülő elrettentés állt a háborús konfliktus középpontjában. A 20. század végén a megmaradt egyetlen szuperhatalom globális „békefenntartó” szerepet vállalt. A 21. század elején pedig a megerősödő nem állami és állami szereplők poliarchikus (sokközpontú) rendjében a hibrid háború kap nagyobb jelentőséget. A tanulmány ezt a változást mutatja be, majd arra a kérdésre is igyekszik választ adni, hogy mi jöhet a poliarchikus rend és a hibrid háború után.

KULCSSZAVAK: nemzetközi viszonyok története, biztonságpolitika, hibrid háború, BRICS, poliarchikus rend

A SZERZŐRŐL:

Dr. Boda Mihály (PhD) tanszékvezető, habilitált egyetemi docens (Nemzeti Közszerzői Egyetem, Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Hadtörténelem Tanszék) (ORCID: 0000-0003-3037-3644; MTMT: 10027457)

BEVEZETÉS

A hadtörténelem egyik tanulsága, hogy a háború korról korra, politikai közösségről politikai közösségre változik. A változás főbb okai között minden bizonnyal ott találjuk a politikai változást. Carl von Clausewitz (1780–1831) szerint „rögzítenünk kell, hogy a háború *nem más, mint az állampolitika más eszközökkel való folytatása*”.¹ A háború ezen megközelítésével együtt Clausewitz azt is tartotta, hogy a háború politikai természete részben állandó, részben azonban változó (vagyis, hogy a háború kaméleon). Előbbi jellemző részleteit a „rendkívüli hármasság” fogalma adja meg. Ennek lényege, hogy a háború állandó természetét mindig három, a politikumon belüli tendencia (erő) valamilyen arányú összejátszása határozza meg: az ösztön, mely a néphez kapcsolható, a valószínűségek és véletlenek számbavételén

¹ Clausewitz 2013, 31.

alapuló szabad szellemi tevékenység, mely a hadvezérhez és hadseregéhez kapcsolható, illetve a pusztá értelem használata, mely pedig a kormányzat jellemzője.² Ennek a három tendenciának a különböző összejátszásai különböző háborúkat határoznak meg. Így amennyiben például az ösztön és a nép dominál a két másikkal szemben, akkor népi vagy felkelőháborúról beszélhetünk;³ amennyiben a szabad szellemi tevékenység és a katonai oldal, akkor totális háborúról,⁴ és amennyiben a politikai oldal, akkor hibrid háborúról.⁵

A történelem során létrejött különböző típusú belpolitikai rendek különböző háborútípusokkal jártak együtt. Ennek megfelelően másként fogták fel a háborút az őskori testvéri érdekközösségek, az ókori városállamok és birodalmak, a kora középkori keresztény-germán királyságok és az érett középkori keresztény közösség, a fejedelmek vagy éppen nemzeti kormányok vezette újkori államok, illetve a birodalomként működő katonai tömbök és az állammal nem rendelkező népek, embercsoportok a második világháború után.

A háború karaktere azonban nem kizárólag ezektől a belső politikai elemektől függ, hanem attól is, hogy a politikai entitások milyen nemzetközi rendszerben kapcsolódnak egymáshoz. Bár a nemzetközi rend nem teljesen független a belpolitikaitól, ám Kenneth N. Waltz (1923–2013) politikatudós szerint nem is redukálható arra, mivel a nemzetközi rend olyan strukturális tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek nem vezethetők le a rend tagjainak a belpolitikai jellemzőiből.⁶ A háború karaktere és annak változása így vizsgálható a belpolitikai tendenciáktól elkülönítetten, kizárólag a nemzetközi rend szemszögéből is.

A nemzetközi rend és a háború változásának kapcsolata legalább kétféleképpen érthető meg, vagy a nemzetközi rendszerek közötti átmenethez kapcsolódó háborúk vizsgálatával, vagy az egy-egy nemzetközi rendszerre jellemző háborútípus vizsgálatával. Az első esetben Abramo F. K. Organski (1923–1998) amerikai és George Modelski (1926–2014) lengyel politikatudósok elméletei a mérvadóak. Organski realista kiindulópontja szerint az államok nemzetközi rendszerében minden állam rendelkezik valamennyi hatalommal. Békeidőben a rendszerben nem a hatalom egyensúlya uralkodik, hanem mindig van egy állam, amely domináns a hatalom szempontjából, egy-két további olyan állam, amely másodlagos jelentőségű, illetve több kisebb állam. Organski szerint a háború mindig a hatalomeloszlás struktúrájában bekövetkezett változás eredménye, mely során egy korábban nem domináns pozícióban lévő állam annyira megerősödik, hogy hatalma pillanatnyilag közel kerül a domináns államéhoz. Ekkor vagy az aktuálisan domináns állam érzi veszélyben pozícióját, és háborút kezdeményez a felemelkedő – „kihívó” – állammal szemben, vagy a felemelkedő állam igyekszik stabilizálni hatalmát, és megszerezni a domináns pozíciót.⁷

Az Organski által megokolt háborúk a nagy vagy más néven hegemonikus háborúk. Modelski szerint a hegemonikus háborúk a megelőző békés korszakokkal együtt hosszú, politikai természetű és globális változásciklusokként az 1500-as évektől (mások szerint azonban már Athén és Spárta regionális küzdelmétől)⁸ kezdve vannak jelen a hadtörténelemben. Modelski öt ilyen ciklust és háborút különböztet meg: a portugál ciklust, amikor

² Uo. 55.

³ Forgács 2020, 3–4. fejezet.

⁴ Honig 2012, 34–38.

⁵ Boda 2023a, 22.

⁶ Boda 2023b, 355–356.

⁷ Organski 1958, 322–323.; Organski–Kugler 1980, 13., 19–20.

⁸ Gilpin 1988.

Spanyolország a felemelkedő hatalom; a holland ciklust, amikor Franciaország a felemelkedő hatalom; Nagy-Britannia két ciklusát, amikor Franciaország, illetve Németország a felemelkedő hatalmak; végül az Amerikai Egyesült Államok (USA) ciklusát, amikor a Szovjetunió a felemelkedő hatalom. A ciklusok általános jellemzői, hogy (1) a későbbi domináns hatalom megnyeri a világháborút; (2) amivel világhatalmi monopóliumra tesz szert a biztonság, a tudás, a tranzakciók, a kommunikációáramlás és a szabályok meghatározása felett; (3) monopóliuma speciális bázisra épül (például arany- vagy fűszerbehozatalra, gyapjú- vagy olajkivitelre); (4) területi igényekkel lép fel a riválisok feletti dominanciát és a monopóliumait biztosító bázisai számára, és ezeken keresztül hálózati kontrollt gyakorol; (5) a domináns hatalom eredetileg hatékonyan működő nemzetállam volt, ami ilyen nagyra növe azonban már nem képes kezelni a vetélytársakat, ami végül ismét háborúhoz vezet.⁹

A háborúk mint a hatalomátmenet eszközeinek vizsgálata mellett a nemzetközi rendek és a háború karakterének változása vizsgálható arra a problémára koncentrálni is, hogy a különböző nemzetközi rendek tipikusan, de nem kizárólag milyen háborúkarakterrel járnak együtt. Jelen tanulmány célja a kisebb vagy nem hegemonikus háborúk jellegének a vizsgálata a nemzetközi rend jellege felől. A vizsgálat a 18–21. század közötti államközponitú nemzetközi rendszerre fókuszál, illetve azon belül is főként a kortárs, 21. század elejére jellemző nemzetközi rendre és háborútípusra, a poliarchikus rendre és a hibrid háborúra. A nemzetközi rend és a háborútípus összefüggésének vizsgálata nem jár együtt azzal, hogy adott nemzetközi rend keretei között csak és kizárólag az adott háborútípus fordul elő, hanem csak azzal, hogy az adott háborútípus a jellemző, vagy mert abból van sok, vagy mert akkor jelenik meg.

A háború karakterének változása természetesen nem csupán a belpolitika vagy a nemzetközi rend alakulásától függ, hanem többek között a rendelkezésre álló fegyvertechnikától is.¹⁰ Ezt a dimenziót azonban most figyelmen kívül hagyom, amennyire erre lehetőségem van. A második világháború utáni világrend és háborúkarakter tárgyalásánál azonban a nukleáris fegyverek jelenlétének központi jelentősége van, mivel az alapjaiban határozza meg mind a nemzetközi rend természetét, mind az azzal együtt járó háború karakterét.

A NEMZETKÖZI REND ÉS A HÁBORÚ KARAKTERE A 18. SZÁZADTÓL A 20. SZÁZAD VÉGÉIG

Azok az események, amelyek lebontották a középkori politikai rendet, és alapvetően befolyásolták a következő és máig fennálló európai, majd globális nemzetközi rend alapjait, a 16–17. század folyamán zajlottak le. Ezek az események a reformáció (1517) és a katolikus megújulás, illetve az utóbbival összefüggésben a Habsburg Birodalom kora újkori építése, majd a harmincéves háború és a vesztfáliai béke (1648).¹¹ Ezeknek hatására elkezdődött a birodalmak helyett az államokra és az államközi viszonyokra épülő nemzetközi rend kialakulása.

Ezek az események azonban nem egy állandó szerkezettel rendelkező és a 18. századtól a 20. század végéig fennálló nemzetközi rendet határoztak meg, hanem csak a rend alapjait helyezték le. Így a „vesztfáliai”-nak nevezett nemzetközi rend 17. századi megalkotását követően több olyan változáson ment keresztül, amelyekre a jelen tanulmány keretei között,

⁹ Modelski 1978.

¹⁰ Boda 2024a.

¹¹ Watson 1992, 169–181.; Boda 2023b: i. m. 145–207.

a nemzetközi rend és a háború karakterének vizsgálata során figyelemmel kell lenni. Ezek a változások a 17. század végi francia hegemonikus törekvéseket lezáró spanyol örökösödési háborúnak és az utrechti békének (1713); a napóleoni háborúknak és az azt követő bécsi kongresszusnak (1815); a második világháborút követő időszakot meghatározó teheráni, jaltai és potsdami konferenciáknak (1943, 1945); végül pedig az új szovjet politikának (*peresztrojka*) (1985) és a Szovjetunió szétesésének (1991) köszönhetők.¹²

Ezen események alapján a nemzetközi rend és a háború karaktere 18–20. századi történetének négy nagyobb periódusa különböztethető meg. Így az első fejlődési stádiumban a 18. és a 20. század közepe közötti nemzetközi rend az államokra és kapcsolataikra épült. Ezen belül a 18. századra a több, felvilágosult abszolút uralkodók által vezetett állam léte és a közöttük fennálló hatalmi egyensúly volt a jellemző. A 19. századot még mindig az egymással jogilag egyenlőnek tekintett államok léte határozta meg, azonban ez az időszak már a népek és nemzetek, majd a nemzetállamok hatalmi egyensúlyának évszázada volt. A harmadik periódus, a 20. század második felének nemzetközi viszonyait alapvetően a két „szuperhatalommal” rendelkező állam (az USA és a Szovjetunió) köré tömörülő két hatalmi blokk viszonya határozta meg. Végül a negyedik stádiumban egyetlen szuperhatalom (az USA) igyekezett hatalmát globálisan fenntartani és elmélyíteni.

A négy időszakban a nemzetközi katonai-politikai hatalom eloszlásával, illetve egy esetben az állam természetének a változásával változott a háború karaktere. A 18. és a 19. században a nemzetközi hatalom több, jogi szempontból egyenlőnek tekintett állam között, multipolárisan¹³ oszlott el, ám amíg a 18. században az államok abszolút monarchiák voltak, addig a 19. században már nemzetállamok (még ha sok esetben uralkodók vezették is a nemzetet). A 20. század második felében a két szuperhatalom közötti hatalmoszlás bipoláris rendet hozott létre, a század végén pedig az egyetlen szuperhatalom multipoláris rendben találta magát. A háborúk karakterének változása lekövette a nemzetközi rend változását, amelyek közül a multipoláris, a bipoláris és az unipoláris nemzetközi rendekkel együtt járó háborús karakterekről lesz szó.

A multipolaritás hatalmoszlás és a „hadszintérháborúk”

Az 1648-as vesztfáliai béke hozadéka a nemzetközi rendre nézve annak a rögzítésével járt együtt, hogy az európai nemzetközi rend államok rendszere. Ehhez képest az 1713-as utrechti béke annyival ment tovább, hogy rögzítette, az államrendszerben a „folyamatosan mozgó egyensúly”¹⁴ uralkodik. Ez azt jelenti, hogy a jogilag egyenlő kisebb és nagyobb államok a hatalmuknak megfelelő hatással voltak egymásra, így amennyiben egy állam megerősödött, akkor a többi eltávolodott tőle, amennyiben pedig meggyengült, akkor a többiek közeledtek hozzá, fenntartva ezzel az egyensúlyi állapotot. Az egyensúlyi rend öt meghatározó, nagy állama Franciaország, Ausztria, Nagy-Britannia, Poroszország és Oroszország volt. A rend olyan kisebb hatalmai támogatták őket, mint Spanyolország, Hollandia, Svédország, Dánia, Csehország, Szászország vagy Lengyelország.

¹² Watson 1992: i. m. 198–213., 238–250., 288–298.

¹³ A multipolaritás, bipolaritás, unipolaritás (hierarchikus) fogalmakhoz lásd Egedy 2017, 64–66.

¹⁴ Watson 1992: i. m. 198.

A 18. század államait felvilágosult abszolút fejedelmek uralták, akik megszervezték alattvalóik összeírását és azok életének központosítását. A nemzeti nyelv és eszme részben az uralkodók egyik eszköze volt az alattvalók megszervezésére,¹⁵ részben pedig a felvilágosodás terméke, amit a közös nyelvvel és történelemmel rendelkező alattvalók hangoztattak.¹⁶ A 19. század az előző évszázaddal szemben így már a népek, nemzetek és a nemzetállamok korszaka volt. A század nemzetközi rendjének eredete a 18. századi államfejlődésben, a francia forradalomban (1789) és annak alapértékeit – pl. népszuverenitás – Európa-szerte elterjesztő napóleoni birodalomban keresendő. A század első felében még a múlt századi rend tért vissza, amikor a bécsi kongresszus által létrehozott rend, az öt nagyhatalom kollektív hegemoniája sikeresen akadályozta a társadalmi és politikai változásokat. Ezeket a változtatási kísérleteket azonban már a nacionalizmus inspirálta. A század második felében viszont a bécsi kongresszus rendje már nem volt képes feltartóztatni a nemzeti forradalmakat és új nemzetállamok létrejöttét. Végeredményben a 19. század végére a nemzetállamok egy sajátos egyensúlya határozta meg a korszak európai nemzetközi rendjét. A nemzetállamok között kiemelkedő szerepe volt Franciaországnak, Nagy-Britanniának, Németországnak, amelyekhez csatlakozott az egyelőre birodalmi keretek között működő Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia.¹⁷

Az európai politikában domináns államok listája így a 18. és a 19. században nem változott, ahogyan a nemzetközi politikai és katonai hatalomeloszlás sem. Az európai politikára mindkét évszázadban a nemzetközi politikai és katonai hatalom eloszlásának multipoláris jellege volt a jellemző, azaz az egymástól elkülönülő és kisebb-nagyobb hatalommal rendelkező sok állam hatalmi egyensúlya.

Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) a 18. század második felében írva az európai nemzetközi viszonyokról jól látta saját kora és a következő évszázad jellemzőit is. Rousseau az *Egy tartós béke az Európai Föderáció által* (1756) című munkájában a Saint-Pierre abbénak (1658–1743) tulajdonított, úgynevezett örökbéke-tervezetet vizsgálta, amely szerint az európai államok konfliktusait nem háborúkkal, hanem békés eszközökkel és egy európai föderáció létrehozásával kellene rendezni. A kérdés tárgyalását Rousseau kora államközi viszonyainak és az államok háborúinak ismertetésével kezdte. Úgy vélte, hogy az államok kölcsönösen nemzetközi (területi és öröklési) jogi igényekkel állnak elő egymással szemben, és amennyiben nem tudnak megegyezni békés úton, akkor a háborúra és azzal a szerencsére bízzák jogvitájuk eldöntését. Az alapfeltételezésük az volt, hogy a felek esélyei egyenlők a hadiszerencse tekintetében, ami ezzel a jogviták eldöntésének „legfőbb bírójává” vált.¹⁸ Saint-Pierre abbé ezzel szemben úgy vélte, hogy a jogviták rendezéséhez nem szükséges háború és hadiszerencse, hanem elegendő az államok képviselő-testülete is, ami döntést hozhat a jogvitákban, amennyiben a felek erre nem képesek. Rousseau szerint ez ugyan tényleg érdekében állna az államoknak, hiszen ezzel például megszabadulnának a saját hadsereg fenntartásának költségétől, az államok azonban nem képesek igazi érdekeiket megvalósítani. Saját önző érdekeik ugyanis minden más fölé kerekednek, így az együttműködésre sarkalló és tartós békét eredményező igazi érdekeik fölé is.¹⁹

¹⁵ Anderson 2006, 44–51.; 78–99.

¹⁶ Boda 2023b: i. m. 323.

¹⁷ Watson 1992: i. m. 242–249.

¹⁸ Rousseau 1917, 75.

¹⁹ Uo. 91.

Rousseau ezzel már a 19. századi (nemzet)államfelfogás megalkotása felé tett egy lépést, amit *A háború állapota* (1755 körül) című munkájában mélyített tovább. Ebben elsősorban azzal a Thomas Hobbesnak (1588–1679) tulajdonított elképzeléssel vitatkozott, hogy a háború a természeti állapotban élő emberek sajátja. Rousseau szerint azonban a társadalmon kívül élő természeti ember félénk és békés, így nem is háborúzik társaival. Az ember csak tartós politikai viszonyok közé kerülve, állampolgárrá, majd katonává válásával lesz képes háborút kezdeményezni, mivel a háború ellenségességet foglal magában, ami pedig tartós állapotot feltételez. A természeti állapotban is van egyének közötti veszekedés, vita és emberölés is, de ezek egyike sem jelent háborút, hanem megmaradnak a személyes konfliktus szintjén. A háborút az államok kialakulásával a tartós politikai viszonyok hívják életre. Ennek irányába az első lépést a 18. századi abszolút monarchiák jelentik, amelyekben az állampolgárok még a fejedelmek hatalmában vannak, így konfliktusuk még mindig nem minősül háborúnak, mivel azok a fejedelmek személyes konfliktusai. A következő és utolsó lépésben azonban kialakul a társadalom, egy mesterségesen létrehozott csoport, amiben az egyének a közös azonosságtudat által érzelmeikben, illetve a közös akarat által cselekedetben is egyesülnek. Ezek az államok a nemzetállamok, amelyek konfliktusa már nem személyes konfliktus, hanem háború, viszonyuk pedig a háború állapota.²⁰

A nemzetközi rend jellegének bizonyos mértékű változása a 18. és a 19. század között ezáltal jól kimutatható, azonban a rend alapvető meghatározottsága – a multipolaritás és a hatalomegyensúly – szempontjából nézve az állandónak tekinthető. Ehhez hasonlóan vannak változó és állandó jellegzetességei a multipoláris nemzetközi rendre jellemző háborúnak.

A háború és azon belül a hadászat számos változáson esett át a 18–19. század során. Ami a háború céljait illeti, Rousseau óta tudjuk, hogy a háború a 18. században főként fejedelmi és dinasztikus célokért folyt, tipikusan egy-egy dinasztia által magának igényelt területekért, országokért. Ezt egészíti ki Ferdinand Foch (1851–1929) francia marsall meglátása a 19–20. század fordulóján azzal, hogy a 19. századi nemzeti háborúk három típusba oszthatók. A háború először azzal kapott nemzeti jelleget, hogy általa egy nemzet igyekezett kivívni a függetlenségét, és létrehozni önálló területtel és határokkal rendelkező nemzetállamát; majd ezt követően akkor, amikor a nemzet különböző csoportjainak egyesítéséért zajlott, azaz további területek megszerzéséért; végül pedig akkor, amikor a felszabadított és egyesített nemzet érdekében gazdasági és kereskedelemi előnyöket biztosított, tipikusan gyarmatok szerzésével.²¹

Ami a hadászatot illeti, a már említett Foch marsall szerint az újkori háborúk két részre oszthatók, a 18. század manőverező háborúira, amelyekben a felek a győzelmet azzal igyekeztek megszerezni, hogy a fejedelem költségén felállított, kiképzett és békeidőben is fenntartott professzionális hadsereg manőverek segítségével elvágja az ellenséges hadsereg utánpótlását, vagy egyéb tekintetben döntő pontot (például ellenséges főváros) foglal el.²² Ezt az elképzelést képviselte a korszak végén Adam Dietrich Heinrich von Bülow báró (1757–1807), aki szerint kora (a 18. század) hadseregeinek utánpótlási igénye olyan nagy, hogy előrehaladásuk során tárházak sorát kell létrehozni az állandó utánpótlás biztosításához. Ezek a tárházak és az azokat a hadsereggel összekötő vonalak azonban kimondottan sebezhetők az védekező hadsereg manőverei által.²³ A 19. századi hadászat ezzel szemben

²⁰ Rousseau 2011, 256–262.

²¹ Foch 1920, 35.

²² Howard 2009, 54–74.

²³ Bülow 2021, 27–47.

a nemzet tagjaiból sorozott hadseregek közötti harcot és az ellenség fizikai vagy morális megsemmisítését helyezte a középpontba a győzelem megszerzésében.²⁴

Georgij Szamojlovics Isszerszon (1898–1976) szovjet hadtudós a két világháború között úgy látta, hogy a 19. századi hadászat újkori fejlődése három részre osztható: a ponthadászatra, a vonalhadászatra és mélyhadászatra.²⁵ A ponthadászatra a lehetőség szerint hosszú hadműveleti vonalakon való mozgás volt jellemző, amit ehhez képest rövid időtartamú és a tér egy földrajzi pontjára korlátozódó döntő csata zárt le. Az elképzelést a 18–19. század hadtudósai mindegyikénél megtaláljuk valamilyen formában, így Antoine-Henri Jomininél (1779–1869) a döntő pontok elméletében,²⁶ Carl von Clausewitznél (1780–1831) pedig a döntő csata elméletében.²⁷ A vonalhadászat jellemzője az erők szélességben és egy vonalban való szétbontakoztatása és a szárnyakkal végrehajtott koncentrikus manőver volt, mely Isszerszon szerint id. Helmuth von Moltke (1800–1891) porosz hadtudós írásaiban érhető tetten.²⁸ Végül a mélyhadászat nem vagy nem csupán az arcvonál szélességében igyekezett az ellenséges állásokon túlkerülve azt legyőzni, hanem annak a hátába, a háta mögötti területre hatolva is. Ez az elképzelés a két világháború közötti szovjet hadtudományi iskola, többek között Isszerszon érdeme, de megtaláljuk olyan nyugat-európai szerzőknél, mint John Frederick Charles Fuller (1878–1966) brit hadtudós is.²⁹

A Rousseau, Foch és Isszerszon által bemutatott háborús célok és a hadászati elképzelések jól elkülönülnek egymástól, ennek ellenére mégis fontos hasonlóságot mutatnak: mindegyik esetben lényeges, hogy a katonai erők győzelmet érjenek el a hadszíntéren, legyen a háborús cél személyes vagy nemzeti, vagy legyen a hadszíntér döntő pont, vonal vagy terület jellegű. A hadszíntér itt használt fogalma legkönnyebben Jomini hadműveleti hadszíntér fogalmával jellemezhető, aminek értelmében a hadszíntér az a terület, ami a szemben álló hadseregeket és azokat a kulcspontokat (stratégiai pontokat és vonalakat) foglalja magában, amelyek segítségével megszerezhető a győzelem.³⁰

A multipoláris nemzetközi rend a jogi és hatalmi szempontból egyenlő államok viszonyai-ból áll. Az államok meghatározott területtel és meghatározott határokkal rendelkező politikai entitások, amelyek céljai – legyenek az államok az abszolút monarchiák vagy nemzetállamok –, a dinasztikus igényben szereplő vagy a nemzettel összefüggésbe hozott területek szerzése és megtartása. Ez meg is határozza, hogy milyen természetű háborúk jellemzők a multipoláris hatalomeloszlásra: a hadszíntérháborúk.

A bipoláris rend és az elrettentés

A második világháborút követően a háborúban megerősödő hatalmaknak, illetve a technikai fejlődésnek köszönhetően új korszak köszöntött be mind a nemzetközi világ, mind a háború természetének tekintetében. A háború két fő nyertese az USA és a Szovjetunió volt,

²⁴ Foch 1920: i. m. 27–29.; Howard 2009: i. m. 94–135.

²⁵ Isszerszon 1969, 32–35.; 56–65.

²⁶ Jomini 2024, 117–118.

²⁷ Clausewitz 2013: i. m. 253–269.

²⁸ Moltke 1985, 361.

²⁹ Fuller 1985, 460., 469.

³⁰ Jomini 1985, 307–313. Megjegyzendő, hogy Jomini a hadműveleti hadszíntér fogalmától megkülönbözteti a sokkal szélesebb és bizonytalanabb tartalmú háborús hadszíntér fogalmát, ami minden olyan földrajzi helyet magában foglal, ahol az ellenséges hatalmak egymásra támadhatnak, illetve a jelentősen szűkebb taktikai hadszíntér fogalmát, ami nagyjából a csatatérnek felel meg.

amelyek a számukra győztes háborút követően tovább terjeszkedtek volna. Ezzel meg is határozták a következő időszak bipoláris nemzetközi rendjét, amelyet mindkét oldalról elméleti keretek között is igyekeztek rögzíteni. A bipoláris politikai elmélet éppúgy megjelent a nyugati szerzőknél, mind a keletiekénél. Így Nicholas J. Spykman (1893–1943) amerikai politikatudós Halford J. Mackinder (1861–1947) korábbi geopolitikai elméletét fogalmazta át az USA szemszögéből, Lev Gumiljov (1912–1992) szovjet földrajztudós pedig a Szovjetunió szempontjából fogalmazta újra az eurázsianizmust.

A geopolitikusok Mackinder óta felosztják a világot Euráziára, illetve a maradék kontinenseket, azaz Ausztráliát, Afrikát és az Amerikát magában foglaló külső peremívre. Eurázsia egy részét az oroszok, a külső peremívet pedig a tengeri hatalmak uralják. Az eurázsiai kontinens a brit Mackinder számára a 20. század elején részben azért volt fontos, mert úgy vélte, az európai civilizációt közvetve az innen induló nomád támadások hozták létre, így végeredményben Eurázsia a világ középpontja, Európa pedig csak egy félsziget ezen a kontinensen. Másrészt azonban azért is fontos Eurázsia Mackindernek, mert Eurázsia sztyeppei része a kulcsterület, a többi kontinenssel szemben a flottaépítéshez nyersanyagban nagyon gazdag terület. Amennyiben Oroszország képes ezt a területet egységbe fogni, és kijutni valamelyik meleg óceánhoz, akkor a tengerek és azzal a világ urává válhat. Ezzel összhangban Eurázsia másik része Mackinder szerint a belső peremív, Európa, a Közel-Kelet és a dél-ázsiai monszonos terület, amelyen keresztül vezethet Oroszország útja a tengerekig. A belső peremívet azonban a gyarmatosítás következményeként a tengeri hatalmak ellenőrzik, a kulcsterület feletti hatalom pedig a Kelet-Európa feletti hatalom által valósítható meg.³¹ Spykman a 40-es években annyiban ment tovább Mackindernél, hogy annak hármas világfelosztását (kulcsterület, belső és külső peremív) egy negyedik résszel egészítette ki. Úgy véli, hogy a szárazföldi hatalom által uralt magterületet övező rész a szárazföldi jellegű peremterület, amit viszont a part menti szigeteket és szigetkontinenseket magában foglaló peremív vesz körbe. A peremívnek két része van, a part menti szigetek és a marginális tengerek, illetve a szigetkontinensek (Ausztrália, Afrika). A peremterületet Spykman ütközőzónának tekinti a tengeri és a szárazföldi hatalom között.³²

Az eurázsianizmust képviselő gondolkodók egy önálló kontinenst és a nyugatitól eltérő kultúrát azonosítottak azon a területen, ahol a Mackinder–Spykman-elméletben a kulcsterület helyezkedik el. Az olyan korai gondolkodók, mint Nyikolaj Trubeckoj (1890–1938) és más emigráns tudósok szerint ezt a kultúrát (és a kultúrát hordozó népet) alapvetően a belső-ázsiai földrajzi terület (a sztyeppe) jellege határozza meg és különíti el a nyugati kultúrától. Ezzel szemben a Szovjetunióban élő Gumiljov szerint az orosz szuperethnosz etnogenezésének, azaz történelmének van meghatározó szerepe az eurázsiai kultúra kialakulásában, aminek a földrajzi terület csak helyet adott,³³ amiként korábban a türk és a mongol szuperethnosz kialakulásának is. Ennyiben Gumiljov elmélete összhangban volt a kommunista tannal, ami szerint a nemzeti történelem határozza meg a nemzetek társadalmi osztályait. Az orosz szuperethnosz kultúrájának a jellegzetessége, hogy az fogja össze Eurázsia népeit, úgy, hogy egyszerre meg is őrzi a különböző népek önállóságát. Gumiljov úgy véli, hogy „a régi ideológiai alapon, a pravoszlávia talaján létrejött új magatartásrendszer tette lehetővé Oroszországnak, hogy döntő szava legyen Eurázsia [egyszerre a kontinens és az annak a területén létrejött szuperethnosz] történetében. [...] A történelem tanúsága szerint

³¹ Boda 2023b: i. m. 325.

³² Spykman 2002, 61.

³³ Laruelle 2008, 31–32., 66.

mindaddig, amíg minden népnek megmaradt a joga arra, hogy önmaga legyen, az egyesült Eurázsia sikerrel állt ellen mind a nyugat-európai, mind a kínai, mind a muzulmán nyomásnak. Sajnos a 20. században eltértünk ettől az egészséges és országunkban hagyományos politikától, s hagytuk az európai elvek szerint vezetett magunkat – igyekeztünk mindenkit egyformává tenni”.³⁴

A bipoláris világ két szuperhatalma közötti bipoláris viszony kialakulását és fenntartását alapjaiban segítette az új fegyvertechnika, a nukleáris fegyverek megjelenése is. A nukleáris fegyverek romboló ereje, hogy a nagy távolságra lévő ellenséggel szemben is elegendő egyetlen bomba célba juttatása, kitágította a geopolitikai teret. A nukleáris fegyverek fejlesztésének, gyártásának és alkalmazásának költségei pedig elsősorban nem a nemzetállamok közötti politikát részesítették előnyben, hanem a nemzetek és népek tömörülései közötti politikát, aminek köszönhetően a kisebb államok a nagyobbak védelmébe húzódtak.

Bernard Brodie (1910–1978), a korszak amerikai stratégája szerint a nukleáris fegyverek abszolút pusztító erővel rendelkező fegyverek, mivel bármilyen város elpusztítható néhány bombával, ami ellen nem is lehet hatékonyan védekezni, ezért hagyományos alkalmazásukra nem kerülhet sor. Bár eleinte a szemben álló felek és az elméletalkotók a nukleáris fegyverek hagyományos bevetésében gondolkodtak, végül „csupán” az elrettentésre építő felhasználásukra került sor.³⁵ A nukleáris fegyverek elrettentésre való felhasználásának köszönhetően a szuperhatalmak között még csak hagyományos nyílt háborúra sem került sor, hanem csak proxyháborúkra és alacsony intenzitású konfliktusokra. Úgy vélték ugyanis, nagy a kockázata annak, hogy a konfliktus tényleges nukleáris háborúvá eszkalálódik.³⁶ Így működött az elrettentés, ami proxy és alacsony intenzitású szinten tartotta a háborút.

Az elrettentésre használt nukleáris fegyvereknek ugyanakkor a béke állapotára is hatásuk volt. Önmagában már a nukleáris elrettentésre épülő politikai viszony is azzal járt együtt, hogy a másik fél bármikor nukleáris csapást mérhet, így a katonai és politikai elrettentéssel együtt járt a mindennapi félelem a társadalomban. A nukleáris fegyverek elrettentésre való alkalmazása azonban motivált egy másik viszonyt is a szuperhatalmak között, a fegyverkezési versenyt. Ugyanis egy ország elrettentésre használt nukleáris arzenáljának mérete, illetve ezzel összefüggésben a nukleáris arzenál egy esetleges első csapást túlélő képessége határozta meg az ország elrettentő erejét. A fegyverkezési verseny mellett a nemzetbiztonsági szolgálatok nagyarányú munkájának igénybevétele is befolyásolta a béke természetét. A szolgálatok igénybevétele a proxykonfliktusokban és annak a feltérképezésében – hogy vajon hol tart a másik fél a fegyverkezési versenyben –, ugyanis szintén konfliktusosabbá tette a békét. Ezt tükrözi Kenneth N. Waltz (1924–2013) amerikai politikatudósnak a korszakban kialakított neorealista elmélete. Waltz szerint a háborúk okai általában véve a nemzetközi államközi rend anarchikus jellegében keresendők, ami által az államok csak a saját biztonságukat tartják szem előtt. A biztonsági paradoxon értelmében azonban az egyik állam biztonságának biztosítása egy másik állam biztonságát veszélyezteti. Az anarchikus nemzetközi rend így minimálisan hidegháborút eredményez, ami az eseti lehetőségek függvényében forró háborúvá szélesedhet.³⁷

Összességében, az elrettentő erővel rendelkező nukleáris fegyverek alacsonyabb intenzitású háborúkat és konfliktusosabb békét eredményeztek.

³⁴ Gomuljov 2004, 327–328.

³⁵ Brodie 1946, 6–14.; Brodie 1959, 248., 264–304.

³⁶ Gallie 1991, 86.

³⁷ Waltz 1988, 620.

Az unipoláris nemzetközi rend és a béke fenntartása

A Szovjetunió összeomlását (1991) követően a nemzetközi rend egyetlen szuperhatalma az USA maradt, ami így unipolárisan minden jelentős nemzetközi katonai és politikai hatalommal rendelkezett. Ez nem jelentette azonban a háború megszűnését, hanem csupán az átalakulását.

John Rawls (1921–2002) amerikai filozófus szerint a 20. század végi világrendben négyféle fontosabb állam (vagy ahogy ő fogalmaz: nép) található: a szabadelvű népek, a tisztességes hierarchiájú népek, a jogsértő népek és a nehézségekkel küzdő népek. A szabadelvű népek társadalma és állama az egyéni szabadságon és egyenlőségen, az emberi jogok, illetve a nemzetközi jogi alapelvek tiszteletén alapul. Utóbbiak tekintetében tiszteletben tartják, hogy a népek szabadok, függetlenek és egyenlők, betartják a szerződéseiket, nem avatkoznak be egymás belügyeibe, csak ön- és másvédelem esetén háborúznak, és ekkor is betartják a háborúviselés szabályait, tiszteletben tartják az emberi jogokat, és segítik a rászoruló népeket. A szabadelvű népek elsődleges példája az USA. A tisztességes hierarchiájú népek muszlim vagy egyéb vallásos népek, ahol a közjó áll a középpontban, ám emellett a nemzetközi jogi alapelveket is tiszteletben tartják. A jogsértő népek megsértik a nemzetközi jogelveket, így vagy beavatkoznak más népek életébe, vagy nem tisztelik a saját állampolgáraik emberi jogait. A nehézségekkel küzdő népek pedig kulturális vagy természeti okok miatt társadalmi nehézséggel rendelkeznek. Rawls meggyőződése, hogy minden népnek előbb-utóbb szabadelvű néppé kell válnia, addig is azonban elsősorban a szabadelvű népek felelőssége, hogy katonai vagy békésebb eszközökkel fellépjenek a jogsértő népekkel szemben, illetve hogy megsegítsék a rászoruló népeket.³⁸ Rawls ugyan csak nagyon óvatosan fogalmaz a szabadelvű népek lehetséges humanitárius intervencióit illetően, azonban a korszakban számos amerikai humanitáriusintervenció-elmélet látott napvilágot. Ez jól mutatja a téma iránti amerikai érdeklődést, és érthetővé teszi „az USA a világ rendőre” szlogent, ami szerint az USA a törvényeknek érvényt szerezve igyekszik a nemzetközi békét fenntartani.³⁹

Ezen kutatásokhoz hasonlóan fontosabb szerepet szán a beavatkozásoknak Thomas P. M. Barnett (1962–) amerikai stratégia. Barnett azonban határozottan elutasítja az USA-ra nézve „a világ rendőre” elnevezést, és helyette a „a világ tűzoltója” elnevezést javasolja, mert úgy véli: az USA-nak hobbesi *Leviatán*ként globálisan kell biztosítani a békét a globális gazdasági tevékenység kiterjesztéséhez, és „elfojtania” a fellángoló helyi ellenállást.⁴⁰ Ezen elképzelés szerint az USA globális szerepét így nem nemzetközi jogi-morális alapon kell felfogni, hanem gazdasági szempontból (bár azt ő is elfogadja, hogy az USA a „szabadság birodalma”, amelyet ki kell terjeszteni).

Barnett úgy véli, hogy a gazdaság globalizálódásával a világ államait két nagyobb típusra lehet felosztani. Az egyik típusba a *magországek* tartoznak, amelyeket összeköt a globális gazdaság, és amelyek prototípusa és legfontosabb képviselője az USA. A másik típus a *résországek*, amelyek kimaradnak a globális gazdaságból, politikailag és biztonsági szempontból instabilak, és a nemzetközi terrorizmus melegágyai. Ezekkel az államokkal és az ott készülő terroristákkal szemben a magországeknek (az USA-nak) nem csupán meg kell magát védenie, hanem a globális gazdaságot előremozdítva biztonságot és békét kell biztosítani az együttműködésre hajlandó résországekben is. Ezeknek az országoknak a nyersanyagai ugyanis

³⁸ Rawls 2008.

³⁹ Lee 2010.

⁴⁰ Barnett 2004, 4.

fontosak a globális gazdaság számára, de biztosításukhoz a résállamokon belüli beruházási lehetőségek, szállítási infrastruktúra, pénzügyi biztonság, stabil jogi környezet és végeredményben ezen államok és környezetük biztonsága és békéje szükséges.⁴¹

Az unipoláris nemzetközi rend felvázolása mellett Barnett azt is hangsúlyozza, hogy a hidegháború végével és különösen a 2001-es terrortámadást követően az USA-nak nem egy nagy ellenségre kellett felkészülnie (mint amilyen a Szovjetunió volt, és amilyennek Kínát vélik a jövőben). Sokkal inkább az olyan kisebb, végeredményben a globalizáció folyamatával ellenséges tettekkel (*lesser includeds*) szemben, mint a nem állami szervezetek és az azokat pártoló országok cselekedetei.⁴² Az unipoláris nemzetközi rend így az egyik oldalon egy szuperhatalom szerepvállalását foglalja magában, a másik oldalon azonban jogsértő államok, illetve nem állami szervezetek jelenlétét. Utóbbiak között találunk a nemzetközi bűnbandákhoz hasonló terrorista szervezeteket, politikai identitással és célokkal rendelkező szabadságharcos szervezeteket, illetve etnikai vagy vallási kultúrájukra támaszkodó, saját politikai identitásuk megalkotására törekvő csoportokat is.⁴³ Az ilyen ellenséggel szemben való fellépés és adott esetben hadviselés az USA távolabbi érdekeit képviseli, szemben az USA területének és állampolgárainak közvetlen megvédésével, ezért az egyetlen szuperhatalom a saját emberi erőforrásai kímélése és a technikai fölény kialakítása és elmélyítése felé fordulva aszimmetrikus háborúhoz folyamodott.

A háborúban való aszimmetria sokféleképpen megragadható, végeredményben a szerencse mellett mindig ez dönti el a küzdelmet. A jelen aszimmetria a szuperhatalom felől nézve a negyedik generációs hadviseléssel ragadható meg, aminek az elnevezése a háború karakterének a megváltozására is utal. A negyedik generációs hadviseléssel zajló háborúban William S. Lind amerikai katonai szakíró és társai, illetve Thomas X. Hammes amerikai katonai szakíró szerint fontos szerepe van annak, hogy a háború kiterjed az ellenség egész társadalmára, és azt, illetve a harcolókat nem csupán fizikailag, hanem morálisan kívánja megtörni. Az ilyen bevetések kisebb – speciális vagy fedett – és földrajzi szempontból szétszórott egységek alkalmazását feltételezik, amelyek utánpótlása nem hosszú utánpótlási vonalak mentén történik, hanem helyben megoldható, és amelyek a bevetésük során valós idejű információs hálózatba vannak kapcsolva az információforrással és a döntéshozó parancsnoksággal. Az ilyen, úgynevezett „hálózatközpontú”,⁴⁴ „virtuális”⁴⁵ vagy „kockázatkerülő”⁴⁶ bevetések sikerességét olyan magasan fejlett információs és egyéb technika segíti, mint a műholdak, a bevetésben érintettek információs hálózata, a precíziós, majd az autonóm fegyverrendszerek, illetve az online és telekommunikációs információs és propagandabefolyásolási technikák.⁴⁷

Az aszimmetrikus háborúban a nem állami szereplők ezzel szemben „új háborút” vívnak, aminek az elnevezése szintén a háború megváltozott karakterére utal. Az ilyen háborúban alkalmazott erőszak célja a nem állami szereplők etnikai, vallási vagy egyéb ideológia által meghatározott közösségi azonosságának felépítése, illetve beépítése a közösség életformájába. Ezen túlmenően az ilyen háborúban az erőszakot egyféle kommunikációs formaként

⁴¹ Uo. 199–205.

⁴² Uo. 63., 87.

⁴³ Creveld 2000, 35–42.

⁴⁴ Alberts et al. 2000, 53–116.

⁴⁵ Ignatieff 2000, 161–215.

⁴⁶ Boda 2024c.

⁴⁷ Lind et al. 23–24.; Hammes 2005, 205–219.

is használják, amikor a szimbolikus célpontok támadásával vagy félelem generálásával az ellenség erkölcsi erejének gyengítésére törekednek. A résztvevők a támadási oldalon számos nem hagyományos eszközt alkalmaznak az öngyilkos támadásoktól kezdve, a kiskorú katonákon át a bűnszervezetek működtetéséig; a védekezési oldalon pedig a tágabb közösség nem harcolói közé rejtőznek.⁴⁸

A POLIARCHIKUS NEMZETKÖZI REND ÉS A HIBRID HÁBORÚ

A 21. század elejére a világ több országa fejezte ki szóval vagy tettel a szándékát a regionális vagy globális befolyásgyakorlásra, ami hozzájárult ahhoz, hogy a korábbi egyetlen szuperhatalom ereje meggyengüljön. Utóbbi nem szűnt meg, azonban globálisan már korántsem örvend akkora elismertségnek, mint korábban. Barnett megkülönböztette a régi és az új *magországek* csoportját, az első csoportba sorolva az USA-t, a nyugat-európai országokat és Japánt, a másodikba pedig többek között Kínát, Indiát, Braziliát és Oroszországot.⁴⁹ Barnett, bár érzékelt potenciális konfliktust a régi és az új magországek között, azért alapvetően egy csoportként gondolta el azokat. A 21. század elejére ez az egység felbomlott, és az unipoláris rendből poliarchikus rend alakult ki. A poliarchikus rendben több hatalmi centrum van, így a multipoláris hatalomeloszlásra hasonlít, olyannyira, hogy némely szerző szerint valójában multipoláris rendről is kell beszélni a hidegháború után.⁵⁰ Jelentős különbség azonban a kettő között, hogy a multipoláris rendben a hatalmi központok elkülönülnek egymástól, és saját hatalmi régiókkal rendelkeznek, a poliarchikus rendben azonban nem. A poliarchikus rend ugyanis Seyom Brown szerint „rendkívül interaktív és részeiben egymásra utalt, azonban egyszerre decentralizált rendszer, amiben többféle – kisebb és nagyobb, illetve állami és nem állami – cselekvő kap szerepet”.⁵¹

BRICS-ideológia: Oroszország, Kína és a Dél-afrikai Köztársaság

A poliarchikus rend kialakulását egyik oldalról jól jellemzi a nem állami közösségek szerepének korábbra visszanyúló megnövekedése a globális politikában, a másik oldalról pedig az unipoláris nemzetközi renddel elégedetlen nagyhatalmak megerősödése és ehhez kapcsolódóan a BRICS nemzetközi szervezet létrejötte 2009-ben.⁵² A BRICS-országok 2024-es kazanyi deklarációjukban azt tűzték ki célul, hogy a nemzetközi multilaterális rend megreformálásával igazságosabb nemzetközi rendet hozzanak létre, részben a BRICS segítségével, részben pedig a BRICS-országok más nemzetközi szervezeteinek a segítségével.⁵³ A multilateralizmussal a BRICS-ideológia a poliarchikus nemzetközi rend alapjává vált.

A BRICS poliarchikus ideológiájának tartalma és hihetőségének egyik mércéje az, hogy az egyes részt vevő országok külpolitikai ideológiája összhangban áll-e a multilateralizmussal. Mivel mára már tíz BRICS-ország van, érdemes kiválasztani néhány ország ideológiáját erre a vizsgálatra. A két legjelentősebb BRICS-ország, Oroszország és Kína és egy kisebb

⁴⁸ Lind et al.: i. m. 25.; Münkler 2004, 62–67.

⁴⁹ Barnett 2004: i. m. 55.

⁵⁰ Huntington 2023, 16.

⁵¹ Brown 2016, 244.

⁵² A „BRICS” elnevezés az alapító országok kezdőbetűiből (Brazília, Oroszország, India és Kína), plusz a 2010-ben csatlakozott Dél-afrikai Köztársaság kezdőbetűjéből álló rövidítés.

⁵³ Kazan Declaration... 2024.

jelentőséggel rendelkező ország, a Dél-afrikai Köztársaság ideológiája jó példa lesz a BRICS-ideológiával való összhangra.

Oroszország tekintetében Alexander Dugin (1962–) orosz politikai filozófus szerint a nemzetközi rendben a civilizációknak van központi szerepe. A civilizáció fogalmának azonban van egy időbeli és egy térbeli értelmezése is. Az előző – liberális értelmezés – szerint az emberiség és minden emberi közösség fejlődésében eljön az a pillanat, amikor a barbárság állapotából a civilizáltság állapotába lép, azaz fejlődik. A fejlődést elő lehet segíteni a politikai vagy egyéb értékrendszerek, illetve gazdasági rendszerek importjával, ezzel pedig egy-egy konkrét etnikai vagy társadalomtípus egyetemessé tételével. A területi értelmezés ezzel szemben arra céloz, hogy a civilizáció egy adott időszakaszban igyekszik területi szempontból kiterjedve befolyást szerezni. A civilizáció ebben az értelemben azonos a történelmi alapokon álló kultúrával és a birodalommal. Ezek ugyan szintén magukban foglalják az egyetemesség fogalmát, azonban ez egyféle helyi egyetemességfogalom. Az ilyen helyi egyetemességet magukban foglaló civilizációkat Dugin „nagyterek”-nek nevezi, és úgy véli, hogy a „többpólusú világ ideája, ahol annyi pólus lesz, ahány civilizáció, lehetőséget ad, hogy az emberiség választhasson a kulturális, paradigmatis, társadalmi és spirituális alternatívák sokaságából”.⁵⁴ Dugin a következő nagytereket különbözteti meg: nyugati (USA), nyugati (európai), eurázsiai (az oroszok mellett többek között a törökök is ide tartoznak), a kontinentális iszlám és a csendes-óceáni iszlám, kínai, japán, indiai, latin-amerikai és afrikai.⁵⁵

A kínai kultúra központi fogalma a „*Tianxia*” („Égalatti”, azaz az egész világ). Tingyang Zhao (1961–) kínai politika-filozófus szerint a *Tianxia* egy nemzetközi rend, ami egyidős a kínai civilizációval, eredete tényszerűen a Kr. e. I. évezredre, a legendákban pedig a Kr. e. III. évezredig vezethető vissza. Az I. évezredbeli létrehozásának célja, hogy a viszonylag kicsi Zhou dinasztia vezette kínai nép képes legyen befolyásoló szerepre szert tenni a nagyobb népek között. A *Tianxia* népek hosszú távú együttműködésére épülő rend, ami lehetőség szerint az egész (ismert) világot magában foglalja. Alapvető jellegzetességei, hogy az együttműködőknek kölcsönös előnye származik az együttműködésből, ezáltal a csatlakozók kölcsönösen függenek egymástól, és képesek a közös érdeknek megfelelően cselekedni. A *Tianxia*-rend hierarchikus és rétegzett rendszer, amiben a *Tianxia* vezetője biztosítja a csatlakozó népek jóllétét és védelmét, amelyek vezetői pedig szintén biztosítják a hozzájuk csatlakozott népek jóllétét és védelmét, cserébe hatalmuk elismeréséért. A *Tianxia* történeti értelmezésében a *Tianxia* vezetője az „Ég fia”, a kínai császár, aki erényei (mint igazságosság, jóakarat, hűség, hagyományok tisztelete, bölcsesség) miatt az Ég-istentől kapja felhatalmazását. A *Tianxia* alapállapota a béke, azonban amennyiben azt megzavarja valami, akkor a *Tianxia* vezetőjének helyre kell állítania rendet.⁵⁶

A *Tianxia* rend más elnevezés alatt, de hasonló tartalmi elemekkel tovább élt a 20. század második felében is, a kommunista Kína időszakában,⁵⁷ amíg a 21. század elején újra központi szerepre tett szert hagyományos formájában és elnevezéssel. Zhao szerint az ideológia kortárs formájában a népeket kultúrák váltották fel, amelyek képesek értelmet adni az egyének életének (és nem csupán a túlélésüket biztosítják), ami által képesek mozgósítani is őket. Zhao szerint a *Tianxia* manapság is jelentőséggel rendelkező rend, melynek négy fontos tulajdonsága van. A *Tianxia* összekapcsolva a többféle kultúrát képes azokat béké-

⁵⁴ Dugin 2017, 129.

⁵⁵ Uo. 127–128.

⁵⁶ Zhao 2019, 2–7.

⁵⁷ Boda 2020, 1698.

ben összefogni (*internalizations of the world*). Ennek módja, hogy a tagok létezése helyett közösségük létezésére összpontosít, azaz a tagok csak az egymással való viszonyaikban léteznek, ami által minimálisra csökken közöttük az ellenségeskedés (*relational rationality*). A tagok azonban nem olvadnak fel a közösségben, mivel bármelyik tag gazdagodása a többiek fejlődését is jelenti, így a gazdagodás nem a közérdeket elégíti ki, hanem szimultán a tagok érdekét (*Confucian improvement*). Ez azt jelenti, hogy a tagok mindegyike egyetemesen magasra értékeli bizonyos jellemzőket, amelyek azonban a szimmetrikus viszonyokra és nem a viszonyban állókra alkalmazhatók (például az általában relációs racionalitás vagy konkrétan a kölcsönös bizalom,⁵⁸ és nem a jogok) (*compatible universalism*). A *Tianxia* legfontosabb tulajdonsága így, hogy az az együtt létezésen és a szimultán hasznon alapuló viszonyokat magában foglaló békés világrend, aminek nincs vezetője abban az értelemben, hogy egy kultúra önérdéke a többieké elé helyeződne. A *Tianxia* ezen túl nem rendelkezik meghatározható értéktartalommal, hanem olyan, mint egy módszer, ami lehetőséget kínál a világ kultúrái számára az együttműködésre. Egy olyan rend, aminek többféle megvalósulása van a befoglalt különböző kultúrákban.⁵⁹

Végül az utolsó tárgyalt BRICS-ideológia a dél-afrikai *ubuntu*-ideológia. Az *ubuntu* eredetileg dél-afrikai zulu kifejezés a közös (emberi) természetre, ideértve a közösségi természetet és az „egyének” egymástól való kölcsönös függését. Eredetileg a közös természet és a közösség a teremtető isten, az ősök és a még élők között állt fenn. Ennek a fogalomnak a segítségével az egyén úgy fogható fel, mint aki létezni kezd a teremtető isten és az ősei által,⁶⁰ vagy mint aki, miután rosszat tett valakinek, megbékél, és helyreállítja a korábban megromlott kapcsolatait,⁶¹ azaz mint aki közösségi kapcsolataiban és folyamataiban él. Manapság az *ubuntu* sokkal inkább a közös emberi természetre, az egyének kölcsönös függésére és az emberi közösségre utal. A modern fogalom megjelent a dél-afrikai belpolitikai megbékélés folyamatában,⁶² majd 1994-től a Dél-afrikai Köztársaság külpolitikájának a vezérelve lett,⁶³ és egy közös afrikai értékrend alapjaként is számon tartják.⁶⁴ Ezekből most a külpolitika bír jelentőséggel.

A dél-afrikai külpolitika háttéréül szolgáló, a 2010-es évek elején készült stratégiai ajánlás (úgynevezett *white paper*), a *Building a Better World: The Diplomacy of Ubuntu*⁶⁵ fogalmazza meg az *ubuntu* helyét a dél-afrikai külpolitikában. A dokumentum szerint a számos és összekapcsolódó regionális és globális, gazdasági és politikai problémára nem lehet hatékony unilaterális választ adni, hanem az önálló kultúrákra építő multilaterális válasz szükséges, ami az erővel szemben a közös szabályokat helyzeti előtérbe. A Dél-afrikai Köztársaság válasza ezekre a problémákra az *ubuntu*-diplomácia. Az *ubuntu*-diplomácia a dél-afrikai belpolitika folytatása, így ugyan kiterjed a nemzeti érdekekre, ám ezek mellett megcélozza a déli afrikai, az afrikai, a déli féltekére jellemző, illetve a globális problémákat is. Az *ubuntu* fogalmának a hangsúlyozása ebben az összefüggésben annak az elismerése, hogy a kisebb-nagyobb térségek problémái összefüggenek, amelyek megoldásában más nemzetek, népek

⁵⁸ Fukuyama 2022, 140–157.

⁵⁹ Zhao 2019: i. m. 50–60.

⁶⁰ Dolamo 2013, 3–4.

⁶¹ Arthur et al. 2015, 71.

⁶² Uo.

⁶³ Madise 2019, 1.

⁶⁴ Metz 2007, 321–322.

⁶⁵ Building a Better World... 2012.

és kultúrák tiszteletére alapozva multilaterálisan kell eljárni. A stratégiai ajánlás szerint a multilateralizmus az *ubuntu* összefüggésében a Dél-afrikai Köztársaságnak az arra való képessége, hogy az ország a konszenzus keresése által más nemzetek, népek és kultúrák partnerévé váljon.

Hibrid háború

A poliarchikus nemzetközi rend számos kisebb-nagyobb hatalma deklaráltan globális együttműködésre és az ezzel járó békére törekszik, ugyanakkor ezt a békés állapotot igyekszik is kihasználni a saját regionális és globális növekedéséhez. Ez feszültséggel jár a nemzetközi viszonyok minden területén, aminek legalább kétféle kifutása van a háború természetére nézve: a regionális „hadszínterháborúk”, illetve a hibrid konfliktusok megjelenése.

Az olyan politikatudósok szerint, mint John Mearsheimer és Barry Buzan, a 20. század „hadszínter-világháborúit” és a hidegháború nukleáris elrettentésre épülő globális szembenállását a 21. században regionális nagyhatalmi (hegemón) törekvések, illetve regionális biztonsági kihívások váltják fel.⁶⁶ A regionális konfliktusokra jellemző háborúk „hadszínterháborúk”, regionális vagy még kisebb, lokális kiterjedéssel, amelyet azonban más régiók nagyhatalmai igyekezhetnek befolyásolni.⁶⁷ Továbbá ezek a konfliktusok nem csupán a katonai szembenállásra terjednek ki, hanem az államok viszonyainak egyéb területeire is, így például a propagandára vagy a gazdasági viszonyra is. Ezzel összefüggésben Buzan elképzelésének az is a részét alkotja, hogy az új biztonságpolitika nem csupán a hagyományos katonai biztonságot foglalja magában, hanem az államok kapcsolatának minden szektorára kiterjedve biztonsági komplexumot alkot.⁶⁸

Buzan utóbbi elképzelése felveti annak a lehetőségét is, hogy az államok konfliktusai elszakadnak mind a hagyományos, „hadszínterháború-jellegű” katonai szembenállástól, mind pedig a regionális szinttől, és hibrid háború formáját öltik. A hibrid háború a poliarchikus nemzetközi rendre tipikusan jellemző háborúforma, mely a nem állami szervezetek ellen viselt negyedik generációs hadviselés tapasztalataiból nőtt ki.⁶⁹ A két jelentős BRICS-állam, Kína és Oroszország saját elképzelést alakított ki a hibrid háborúról.

A hibrid háború kínai változata Qiao Liang és Wang Xiangsui ezredesek nevéhez kapcsolódik, akiknek 1999-ben jelent meg könyve a jövőbeli nem korlátozott háborúról.⁷⁰ A kínai elképzelés kiindulópontja, hogy a háború alapelve megváltozott, mert az már nem „az ellenség alávetése a saját akaratnak a fegyveres erők segítségével”, hanem „az ellenség kényszerítése, hogy elfogadja a saját érdeket bármilyen eszköz segítségével, ideértve a fegyveres és a nem fegyveres erőket, illetve a katonai és nem katonai, és a halálos és nem halálos eszközök alkalmazását”.⁷¹ A változás oka általánosságban nézve az információs korszak eljövetele, konkrétan pedig a katonai (információs) technikában bekövetkezett fejlődés, ami számos új fegyver mellett a különböző elektronikus-információs platformok integrációját eredményezte. A változás megjelenése a háború négy alapkérdésének a tekintetében érhető

⁶⁶ Mearsheimer 2014, 41.; Buzan et al. 2006, 62–63.

⁶⁷ Ilyen például az orosz–ukrán konfliktus, amit az USA proxyháborúként kezelt. Ld. Boda 2023c.

⁶⁸ Buzan et al. 2006: i. m. 60–61.

⁶⁹ Boda 2023a: i. m. 22.

⁷⁰ Liang–Xiangsui 1999.

⁷¹ Uo. 7.

tetten: „Miért folyik a háború?“, „Hol folyik a háború?“, „Kik vesznek részt a háborúban?“, és „Milyen eszközöket használnak a háborúban?“

A korábbiakkal ellentétben, amikor a háborúk olyan világos célokkal rendelkeztek, mint a kommunista forradalom terjedésének elősegítése vagy éppen feltartóztatása, a jövő háborújában ez sokkal kevésbé jól meghatározható, bármilyen állami érdek kerül a középpontba (például terület, erőforrás, vallásos hit, törzsi ellentét, ideológia, gazdaság és kereskedelem, hatalmi befolyás). Amíg a világos célok egyértelművé tették, hogy ki az ellenség, és ki a barát, addig a nem korlátozott önértékvényesítés nem meghatározott viszonyokat teremt, és a pillanatnyi kapcsolatokat helyezi előtérbe. A nem korlátozott célokért való hadviselés területe is kiterjed a hagyományos harctérhez képest. A hadszíntérháborúnál volt szó róla, hogy az a pont-, vonal- és mélységi (terület) hadászat során fejlődött. Ezzel azonban a háború által érintett terület kiterjedése nem érte el a legnagyobb méretét, hanem a légierő és a nukleáris fegyverek felhasználásával tovább terjedt a civil hátszázagra, majd a pszichológiai térre, a víz alatti területekre és az elektromágneses térre, legújabban pedig az űrre és a virtuális térre. A háborút ezeken a területeken már nem a tömeghadseregek vívják, hanem a magasan képzett katonák mellett a civileknek is komoly szerep jut, mint például a hackereknek, a nem állami szervezet tagjainak, a programfejlesztőknek, vagy mint a pénzügyi és médiatámogatást biztosító személyeknek. A katonáknak nincs monopóliumuk a jövő háborújában. Végül az ezredek szerint a jövő háborújában számos hadviselési típust használnak az információs hadviseléstől kezdve a precíziós hadviselésen és a közös hadműveleteken át a háborún kívüli hadműveletekig. Utóbbi kiterjedhet többek között a kereskedelmi, a gazdasági és az ökológiai háborúra, az új típusú – információs támadásokat magában foglaló – terrorizmusra, továbbá a pszichológiai, a csempész-, a média-, a drog-, a jogi és a gazdaságisegély- stb. háborúkra.⁷²

Az oroszok hibrid háborús koncepciója 2013-ban jelent meg Valerij Geraszimov tábornok tollából.⁷³ E szerint a 21. századi háborúban a béke és a háború közötti vonal elmosódott, és ismeretlen sablon szerint zajlik. A háborúk lényege a pusztítás és a szélsőséges társadalmi, gazdasági és politikai következmények előidézése, melyek éppúgy előidézhetők katonai, mint nem katonai eszközökkel. Utóbbiakkal kezdődik a konfliktus. Idetartoznak a politikai intézkedések (szövetségek alakítása, diplomáciai nyomásgyakorlás, helyi ellenállás kiépítése és az ellenzéki erők akcióinak támogatása), a gazdasági szankciók és blokád, illetve az információs műveletek és a humanitárius intézkedések, melyeket fedett katonai műveletek egészítenek ki. A katonai – mint békefenntartó vagy válságkezelő – erők nyílt bevetésére csak a konfliktus egy bizonyos fázisában kerül sor. A nem katonai és a katonai eszközök aránya Geraszimov szerint négy az egyhez. A védekezés is átalakul, amennyiben a saját terület védelmét nem (csak) a hadsereg látja el, hanem az állami hatalom minden szereplője és a területvédelmi erők is.⁷⁴

KÖVETKEZTETÉSEK

A nemzetközi katonai-politikai hatalom a 18–21. században a nemzetközi rendben (előbb az európai majd a globális szinten) multipoláris, bipoláris, unipoláris és poliarchikus formában oszlott el. A hatalomnak ezek az eloszlásai a háború különböző formáit határozták

⁷² Uo. 36–55.

⁷³ Holecz 2017.

⁷⁴ Uo. 11–20.

meg. A 18. századtól a második világháborúig a multipoláris hatalomeloszlásban a felvilágosult abszolút fejedelmek, majd a nemzetállamok kisebb vagy nagyobb hadseregei hadszíntérháborúval igyekeztek konfliktusaikat eldönteni. A hidegháborúban a két szuperhatalom a bipoláris hatalomeloszlás és a nukleáris fegyverek alkalmazása logikájának megfelelő elrettentésen, proxyháborún, alacsony intenzitású háborún és a nemzetbiztonsági szolgálatok kiterjedt alkalmazásán alapuló konfliktusban állt egymással. A 20. század végén a Szovjetunió szétesését követően az USA az unipoláris nemzetközi rendben egyetlen szuperhatalomként a globális szintű, a béke megőrzésére irányuló aszimmetrikus háborút vívott a vele szemben fellépő nem állami csoportokkal és az azokat támogató államokkal szemben. Végül korunkban, a 21. század elején az USA hegemoniájának meggyengülésével párhuzamosan több hatalom is jelezte igényét, hogy beleszóljon a globális nemzetközi politikába, ami a nemzetközi katonai-politikai hatalom poliarchikus eloszlásához vezetett. A poliarchikus rendben a kiemelkedő hatalmak főként hibrid konfliktusok keretében igyekeznek érvényesíteni érdekeiket.

A nemzetközi viszonyokkal összefüggő „poliarchikus rend” kifejezés és fogalom Seyom Brown alkotása, aki ezt az elnevezést eleinte az USA unipoláris hatalmának ellenálló és ezzel az USA-t az erőszak növekvő mértékű nemzetközi alkalmazására készítő államok és nem állami csoportok egymással összekapcsolódó rendjére használta.⁷⁵ Ebben az értelemben a poliarchikus rend éppúgy az USA hegemoniájához kapcsolható, mint az unipoláris rend, annak azonban az instabil állapotát jelzi (míg az unipoláris rend stabil USA-hegemoniát jelent). Ezzel szemben Brown egy következő írásában a poliarchikus rendet egyaránt szembeállította az unipoláris, a bipoláris és a multipoláris renddel, és egy olyan önálló rendként határozta meg, aminek a legfontosabb jellemzői a nem állami és állami szereplők jelenléte, illetve ezek illékony kapcsolatai egymással. Az USA is csak egyike ezeknek a szereplőknek.⁷⁶

Vajon mi lehet a következő lépcsőfok a változásban, mi következik a poliarchikus rend és a hibrid háború után? Bár Brown hangsúlyozta a multipoláris és a poliarchikus rend eltérő jellegét, ennek a kérdésnek a megválaszolása érdekében a kettő hasonlóságára építve érdemes visszatekinteni a 18–19. századra. A 18. századra jellemző multipoláris rendet az egymást kölcsönösen erősítő hatalmi egyensúly és a közös, a felvilágosodáson alapuló egyetemes emberi kultúra határozta meg. Ez a hatalomeloszlás nem is vezetett nagy, hegemónikus háborúhoz, hanem a „békés háborúk” korának tekinthető. A 18. és a 19. századot a felvilágosodás eszméin alapuló, nemzeti önállósulási törekvések választják el egymástól, amiket a 19. század során a nemzetegyesítési, majd a nemzeti érdekeket képviselő gyarmatosító háborúk követtek. A 19. század nemzetekre és nemzetállamokra épülő nemzetközi rendjének legfontosabb jellemzője a hatalmi egyensúly volt, amit azonban a felvilágosodás eszméinek nemzeti értelmezései miatt már nem erősített a közös és egyetemes nemzetközi emberi kultúra. A hatalmi egyensúly így egy idő után gazdasági és fegyverkezési versennyé alakult át, ami pedig hegemónikus háborúhoz, majd a bipoláris rend létrejöttéhez vezetett a 20. század első felében.

A poliarchikus rendet is jellemzi a hatalmi egyensúly, részben ez indokolja a háborúk hibrid jellegével azok alacsony intenzitását. Mi a helyzet azonban a közös kultúrával? Ilyen kultúra nem jellemző a 21. század eleji poliarchikus rendre. Az unipoláris rendre jellemző volt az emberi jogokon alapuló európai és amerikai eredetű kultúra, a BRICS mögött azonban nincs

⁷⁵ Brown 2003, 2–3.

⁷⁶ Brown 2016: i. m. 244.

közös kulturális háttér. Ami a hatalmi egyensúly pillanatnyi állapotán túl összekapcsolja a BRICS-államokat, és ezzel fenntartja a poliarchikus rendet, az a kimondott vagy körülírt közös Amerika- (vagy unipolaritás-) ellenesség.⁷⁷ Ennek két formája van. Az egyik a Dugin-féle verzió, ami valójában egy egyszerű szembenállás az USA unipoláris törekvéseivel a különböző civilizációk elméletébe csomagolt birodalmi érdekre alapozva. Ez nem más, mint a hatalmi egyensúlyon alapuló hatalmi szembenállás és versengés megfogalmazása más szavakkal. Az Amerika-ellenesség másik formája a globálisan inkább jelentőséggel rendelkező kínai *Tianxia* és az inkább afrikai jelentőséggel rendelkező dél-afrikai *ubuntu* fogalmain alapszik, és alapvetően a különböző kultúrák békés együttműködésen alapuló kölcsönösen gyümölcsöző együttélésre való igényének a megfogalmazását jelenti. Mivel a poliarchia nem harmonikus, hanem állami önérdéken alapuló alacsony intenzitású hibrid konfliktusokkal terhelt rend, ezért amennyiben a meghatározó hatalmak hagyják egymás regionális hegemon törekvéseit, akkor a poliarchikus rend is stabil lehet rövid távon. Hosszabb távon azonban, a 19. századi multipoláris rendhez hasonlóan, vélhetően a poliarchikus rend sem lesz stabil, mivel azt nem stabilizálja egy közös egyetemes kultúra. A poliarchikus rendnek így előbb vagy utóbb hegemonikus háború fog véget vetni, amiben eldől, hogy ki lesz vagy kik lesznek a következő időszak meghatározó hatalmai.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006.
- Barnett, Thomas P. M.: *The Pentagon's New Map*. G. P. Putnam's Sons, New York, 2004.
- Boda Mihály: *A háború mint kaméleon: A fegyvertechnika fejlődésének hatása a háború és a politika viszonyára a kezdetektől a mesterséges intelligenciáig*. Hadtudomány, 34. évf. 2024a/3., 99–113. <https://doi.org/10.17047/HADTUD.2024.34.3.99> (Letöltés időpontja: 2025. 10. 10.)
- Boda Mihály: *A háborús ideológiák története*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2023b.
- Boda Mihály: *A kockázatkerülő háború és a bátorság a 20–21. század fordulóján*. Honvédségi Szemle, 152. évf. 2024c/3., 113–125. <https://doi.org/10.35926/HSZ.2024.3.9> (Letöltés időpontja: 2025. 10. 17.)
- Boda Mihály: *A proxyháború filozófiai és etikai megközelítésben*. Honvédségi Szemle, 151. évf. 2023c/6., 27–39. <https://doi.org/10.35926/HSZ.2023.6.3> (Letöltés időpontja: 2025. 10. 01.)
- Boda Mihály: *Az igazságos háború hagyománya Európában és a Távol-Keleten (Kínában)*. In: Pohl Árpád (szerk.): *Biztonság és honvédelem*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2020.
- Boda Mihály: *Hibrid háború: konfliktusforma a harmonikus béke és a direkt háború között – A hibrid háború katonafilozófiai értelmezése*. In: Göcze István – Padányi József (szerk.): *Lehelyezett kö*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2023a.
- Brodie, Bernard: *Strategy in the Missile Age*. The RAND Corporation, Santa Monica, 1959.
- Brodie, Bernard: *War in the Atomic Age*. In: Brodie, Bernard (szerk.): *The Absolute Weapon*. Yale Institute of International Studies, New Haven: Connecticut, 1946.

⁷⁷ Kazan Declaration... 2024: i. m. 1–2.; Dugin 2004, 333–336.; Building a Better World... 2012: i. m. 6.; Zhao 2019: i. m. 46–49.

- Brown, Seyom: *Purposes and pitfalls of war by proxy: A systemic analysis*. Small Wars and Insurgencies, 27. évf. 2016/2., 243–257. <https://doi.org/10.1080/09592318.2015.1134047> (Letöltés időpontja: 2025. 10. 17.)
- Brown, Seyom: *The Illusion of Conroll. Force and Foreign Policy in the 21st Century*. Brookings Institution Press, Washington, D.C., 2003.
- *Building a Better World: The Diplomacy of Ubuntu. White Paper on South Africa's Foreign Policy*. South African Government, 2012. https://www.gov.za/sites/default/files/gcis_document/201409/final-draft-white-paper-sa-foreign-policy.pdf (Letöltés időpontja: 2025. 10. 10.)
- Buzan, Barry et al.: *A biztonsági elemzés új keretei*. In: Tálas Péter – Póti László (szerk.): Nemzetközi biztonsági tanulmányok. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2006, 53–112.
- Bülow, Adam Dietrich Henrich von: *Az új Hadi-Tudomány lelke*. In: Süli Attila (szerk.): *Jakkó László hadtudományi munkái*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2021, 25–173.
- Clausewitz, Carl von: *A háborúról*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2013.
- Creveld, Martin van: *Through a Glass, Darkly*. Naval War College Review, 53. évf. 2000/4., 25–44.
- Dolamo, Ramathate: *Botho/ubuntu: the heart of African ethics*. Scriptura, 112. évf. 2013/1., 1–10. <https://doi.org/10.7833/112-0-78> (Letöltés időpontja: 2025. 10. 17.)
- Dugin, Alexander: *A geopolitika alapjai*. In: Siselina, Ljubov – Gazdag Ferenc (szerk.): *Oroszország és Európa*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004, 333–366.
- Dugin, Alexander: *A negyedik eszme*. Kvintesszencia Kiadó, Debrecen, 2017.
- Egedy Gergely: *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe*. HVG–ORAC, Budapest, 2017.
- Foch, Ferdinand: *The Principles of War*. Henry Holt and Company, New York, 1920.
- Forgács Balázs: *Gerillák, partizánok, felkelők. Az irreguláris hadviselés elméletének története – korunk kihívásai*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2020.
- Fukuyama, Francis: *Bizalom*. Európa Kiadó, Budapest, 2022.
- Fuller, John Frederick Charles: *A gépesített háború (Részletek)*. In: Kocsis Bernát (szerk.): Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1985.
- Gallie, W. B.: *Understanding War*. Routledge, London–New York, 1991.
- Gilpin, Robert: *The Theory of Hegemonic War*. The Journal of Interdisciplinary History, 18. évf. 1988/4., 591–613.
- Gumiljov, Lev: *A Rusztól Oroszorszáig*. In: Ljubov, Siselina–Gazdag Ferenc (szerk.): *Oroszország és Európa*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004, 323–328.
- Hammes, Thomas X.: *War Evolves into the Fourth Generation*. Contemporary Security Policy, 26. évf. 2005/2., 189–221.
- Holecz József: *A Geraszimov-doktrína – egy másik megvilágításban*. Felderítő Szemle, 16. évf. 2017/3–4., 5–27.
- Honig, Jan: *The Idea of Total War From Clausewitz to Ludendorff*. In: The Pacific War as Total War. Proceedings of the 2011 International Forum on War History. National Institute for Defence Studies, Tokyo, 2012.
- Howard, Michael: *War in European History*. Oxford University Press, Oxford, 2009.
- Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása*. Európa Kiadó, Budapest, 2023.
- Ignatieff, Michael: *Virtual War*. Picador USA, New York, 2000.
- Isszerszon, Gregorij Szamoljovics: *A hadműveleti művészet fejlődése*. In: Szemelvények a szovjet katonai teoretikusok és katonai írók műveiből (1917–1940). Zrínyi Miklós Katonai Akadémia Hadművészet Története Tanszék, Budapest, 1969.

- Jomini, Antoine-Henri: *A hadművészet kézikönyve*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2024.
- Kazan Declaration. Strengthening Multilateralism for Just Global Development and Security. Russian Federation, Kazan, 2024. 10. 23. https://cdn.brics-russia2024.ru/upload/docs/Kazan_Declaration_FINAL.pdf?1729693488349783 (Letöltés időpontja: 2025. 10. 17.)
- Laruelle, Marlène: *Russian Eurasiansm. An Ideology of Empire*. Woodrow Wilson Center Press, Washington, D.C., 2008.
- Lee, Stephen L.: *Humanitarian Intervention – Eight Theories*. Diametros, 23. évf. 2010, 22–43.
- Liang, Qiao – Xiangsui, Wang: *Unrestricted Warfare*. PLA Literature and Arts Publishing House, 1999. A szöveg angol fordítása: <https://archive.org/details/unrestricted-warfare-by-qiao-liang-and-wang-xiangsui> (Letöltés időpontja: 2025. 10. 01.)
- Lind, William S. et al.: *The Changing Face of War: Into the Fourth Generation*. Marine Corps Gazette, 73. évf. 1989/10., 22–26.
- Mearsheimer, John: *The Tragedy of Great Power Politics*. W.W. Norton and Company, New York–London, 2014.
- Modelski, George: *The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State*. Comparative Studies in Society and History, 20. évf. 1978/2., 214–235.
- Moltke, Helmuth Karl von: *Hadtudományi írások (részletek)*. In: Kocsis Bernát (szerk.): Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1985.
- Münkler, Herfried: *Háborúban vagyunk? – Terroristák, partizánok és a háború új formái*. Politikatudományi Szemle, 13. évf. 2004/3., 59–69.
- Organski, Abramo Fimo Kenneth: *World Politics*. Alfred A. Knopf, New York, 1958.
- Organski, Abramo Fimo Kenneth – Kufler, Jacek: *The War Ledger*. The University Press of Chicago Press, Chicago–London, 1980.
- Rawls, John: *A népek joga*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008.
- Rousseau, Jean-Jacques: *A Lasting Peace through the Federation of Europe and The State of War*. Constable and Company Limited, London, 1917.
- Rousseau, Jean-Jacques: *The State of War*. In: Rousseau, Jean-Jacques: *Basic Political Writings*. Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis–Cambridge, 2011.
- Spykman, Nicolas John: *Eurázsia politikai térképe*. In: Csizmadia Sándor et al. (szerk.) Geopolitikai szöveggyűjtemény. Stratégiai és Védelmi Kutató Hivatal, Budapest, 2002.
- Waltz, Kenneth N.: *The Origins of War in Neorealist Theory*. The Journal of Interdisciplinary History, 18. évf. 1988/4., 615–628.
- Watson, Adam: *The Evolution of International Society*. Routledge, London–New York, 1992.
- Zhao, Tingyang: *Redefining A Philosophy for World Governance*. Palgrave Macmillan, London, 2019.